
Iberians

Autor:

Data de publicació: 01-05-2021

El famós bust de la Dama d'Elx, probablement una sacerdotessa.

"Guerrer de Moixent" estatueta ibèrica (Edetan) exvot, dels segles II al IV aC, trobada a Edeta.

Els ibers (llatí: Hibèr?, del grec: Ἰβήρ?, Iberes) eren un conjunt de persones que fonts gregues i romanes (entre d'altres, Hecataeus de Milet, Avienus, Heròdot i Estrabó) s'identificaven amb aquest nom a les costes orientals i meridionals de la península Ibèrica, almenys a partir del segle VI aC. Les fonts romanes també utilitzen el terme Hispani per referir-se als ibers.

El terme ibèric, utilitzat pels autors antics, tenia dos significats diferents. Una, més general, referida a totes les poblacions de la península Ibèrica sense tenir en compte les diferències ètniques (preindoeuropees, celtes i indoeuropeus no celtes). L'altre sentit ètnic més restringit i el tractat en aquest article, fa referència a les persones que viuen a les costes orientals i meridionals de la península Ibèrica, que al segle VI aC havien absorbit influències culturals dels fenicis i dels grecs. [1] Aquest grup cultural preindoeuropeu parlava la llengua ibèrica des del segle VII al I aC. Altres pobles possiblement relacionats amb els ibers són els vascons i els aquitanis. La resta de la península, a les zones nord, central i nord-oest, estava habitada per grups celtes o celtèrics i els possiblement indoeuropeus preliteraris o proto-celtes, vettons, i els turdetanis.

A causa de les seves qualitats militars, a partir del segle V aC els soldats ibèrics es van desplegar freqüentment en batalles a Itàlia, Grècia i especialment a Sicília.

Contingut

Història

La cultura ibèrica es va desenvolupar a partir del segle VI aC, i potser ja des del cinquè al tercer mil·lenni aC a les costes orientals i meridionals de la península Ibèrica. [2][3] Els ibers vivien en pobles i oppida (assentaments fortificats) i les seves comunitats es basaven en una organització tribal. Els ibers del Llevant espanyol estaven més urbanitzats que els seus veïns a les regions centrals i nord-oest de la península Ibèrica. Els pobles de les regions central i nord-oest eren majoritàriament celtes, semi-pastorals i vivien en pobles dispersos, encara que també tenien algunes ciutats fortificades com Numantia. [5] Tenien coneixements d'escriptura, metal·lúrgia, incloent bronze, i tècniques agrícoles.

Antic vaixell de plata del Tresor de Tivissa, c. 500 aC. Museu d'Arqueologia de Catalunya

Relleu ibèric, Mausoleu de Pozo Moro, segle VI aC, mostrant influència hitita

En els segles anteriors a la conquesta cartaginesa i romana, els assentaments ibèrics van créixer en complexitat social,mostrant evidències d'estratificació social i urbanització. Aquest procés probablement va ser ajudat pels contactes comercials amb els fenicis, grecs i cartaginesos. A finals del segle V i principis del IV aC una sèrie de canvis socials importants van conduir a la consolidació d'una aristocràcia i a l'aparició d'un sistema clientelar. "Aquest nou sistema polític va portar, entre altres coses, a ciutats i pobles que se centraven en aquests líders, també coneguts com a nucliació territorial. En aquest context, l'oppidum o ciutat ibèrica fortificada es va convertir en el centre de referència en el paisatge i l'espai polític." [6]

El poblat de Castellet de Banyoles a Tivissa va ser un dels antics poblats ibèrics més importants del nord-est peninsular que es va descobrir l'any 1912. A més, el 'Tresor de Tivissa', una col·lecció única d'ofrenes votives ibèriques de plata, es va trobar aquí el 1927. [7]

Lucentum va ser un altre antic poblat ibèric, així com el Castell de Castelldefels.

El mausoleu de Pozo Moro prop de la ciutat de Chinchilla de Monte-Aragón a Castella-la Manxa sembla marcar la ubicació d'un altre gran assentament.

Sagunt és la ubicació d'una antiga ciutat ibèrica i posterior romana de Saguntum, on es va construir una gran fortalesa al segle V aC.

Els colons grecs van fer la primera referència històrica als ibers al segle VI aC. Definien els ibers com a pobles no celtes al sud del riu Ebre (Iber). Els grecs també van anomenar "ibers" un altre poble de la regió del Caucas, actualment conegut com a ibers caucàsiques. Es creu que no hi ha connexió entre els dos pobles.

Els ibers comerciaven extensament amb altres cultures mediterrànies. S'ha trobat ceràmica i metal·lúrgia ibèrica a França, Itàlia i el nord d'Àfrica. Els ibers van tenir un ampli contacte amb els colons grecs a les colònies espanyoles d'Emporion, Rhode, i Hemeroskopeion. Els ibers podrien haver adoptat algunes de les tècniques artístiques dels grecs. Es creu que estàtues com la Dama de Baza i la Dama d'Elx van ser fetes per ibers relativament ben coneguts amb l'art grec. Thucydides va declarar que una de les tres tribus originals de Sicília, els sicans, eren d'origen ibèric, encara que "ibèrics" en aquell moment podrien haver inclòs el que pensem com a Gàl·lia. [8]

Els ibers també van tenir contactes amb els fenicis, que havien establert diverses colònies al sud d'Andalusia. La seva primera colònia a la península Ibèrica va ser fundada el 1100 aC i originalment es deia Gadir, més tard rebatejada pels romans com a Gades (moderna Cadis). Altres colònies fenícies del sud d'Ibèria van incloure Malaka (Màlaga), Sexi i Abdera.

Segona Guerra Púnica i conquesta romana

Iberia durant la Segona Guerra Púnica, mostrant els territoris i aliats cartaginesos (grocs) i romans (vermells) de curta durada

Després de la Primera Guerra Púnica, el deute bèl·lic massiu que pateix Cartago els va portar a intentar ampliar el seu control sobre la península Ibèrica. Hamilcar Barca va començar aquesta conquesta des de la seva base a Cadis conquerint la regió del riu Guadalquivir tartessià, rica en plata. Després de la mort d'Hamilcar, el seu gendre Hasdrubal va continuar les seves incursions a Ibèria, fundant la colònia de Qart Hadasht (cartagenamoderna) i estenent la seva influència fins a la riba sud del riu Ebre. Després de l'assassinat de Hasdrubal el 221 aC, Anníbal va assumir el comandament de les forces cartagineses i va passar dos anys completant la conquesta dels ibers al sud de l'Ebre. [9] En la seva primera campanya, Anníbal va derrotar als Olcades, els Vaccae i els Carpetani expandint el seu control sobre la regió del riu Tajo. [10] Anníbal llavors va assetjar l'aliat romà de Saguntum i això va conduir a l'inici de la Segona Guerra Púnica. El teatre ibèric va ser un camp de batalla clau durant aquesta guerra i molts guerrers ibèrics i celtibers van lluitar tant per Roma com per Cartago, tot i que la majoria de tribus es van aliar amb Cartago.

Roma va enviar Gnaeus i Publi Cornelius Escipió a conquerir Ibèria des de Cartago. Gnaeus va derrotar posteriorment a la tribu ibèrica Ilergetes al nord de l'Ebre que es van aliar amb Cartago, van conquerir l'oppidum ibèric de Tàrraco i van derrotar la flota cartaginesa. Després de l'arribada de Publi Escipió, Tàrraco va ser fortificat i, cap al 211 aC, els germans Escipió havien envaït les forces cartagineses i aliades al sud de l'Ebre. No obstant això, durant aquesta campanya, Publi Escipió va morir a la batalla i Gnaeus va morir en la retirada. La marea es va girar amb l'arribada de Publi Corneli Escipió Africà el 210 aC. Scipio va atacar i conquerir Carthago Nova i va derrotar l'exèrcit de Hasdrubal Barca a la batalla de Baecula (209-208). La guerra va continuar amb Cartago enviant més reforços fins a la batalla d'Illipa (moderna Alcalá del Río a Sevilla), que va ser una victòria decisiva per a Publius Escipió Africanus. Els cartaginesos es van retirar a Gadesi Publius Scipio va obtenir el control de tot el sud de la península. Després d'aquesta victòria, els ilergetes i altres tribus ibèriques es van revoltar i va ser només després d'aquesta revolta que els romans van conquerir la resta de territoris cartaginesos al sud d'Espanya.

Després de la derrota cartaginesa, els territoris ibèrics es van dividir en dues grans províncies, Hispània Ulterior i Hispania Citerior. El 197 aC, les tribus ibèriques es van revoltar de nou a la província de H. Citerior. Després d'assegurar aquestes regions, Roma va envair i conquerir Lusitania i Celtiberia. Els romans van lluitar durant una llarga campanya per a la conquesta de Lusitania. Les guerres i campanyes a les regions del nord de la península Ibèrica continuarien fins al 16 aC, quan es van derrotar les rebel·lions finals de les guerres cantàbriques.

Cultura ibèrica

Genet de ceràmica ibèrica, Alacant

La societat ibèrica es va dividir en diferents classes, incloent reis o cacics (en llatí: "regulus"), nobles, sacerdots, artesans i esclaus. L'aristocràcia ibèrica, sovint anomenada "senat" per les antigues fonts, es va reunir en un consell de nobles. Els reis o caps mantindrien les seves forces a través d'un sistema d'obligació o vassallatge que els romans anomenaven "fides". [11]

Els ibers van adoptar vi i olives dels grecs. La cria de cavalls va ser particularment important per als ibers i la seva noblesa. La mineria també va ser molt important per a la seva economia, especialment les mines de plata prop de Gader i Cartago Nova, les mines de ferro de la vall de l'Ebre, així com l'explotació de dipòsits d'estany i coure. Produïen metalls fins i armes de ferro d'alta qualitat com la falcata.

Art i religió

Article principal: Escultura ibèrica

Els ibers van produir escultura en pedra i bronze, la majoria de les quals va estar molt influenciada pels grecs i fenicis, i altres cultures com l'assiri, el hitita i les influències egípcies. Els estils de l'escultura ibèrica es divideixen geogràficament en grups llewantins, centrals, meridionals i occidentals, dels quals el grup llewantí mostra més influència grega. La ceràmica i la pintura ibèrica també van ser diferents i esteses a tota la regió. Una característica diferent de la cultura, la ceràmica estava decorada principalment amb formes geomètriques en vermell però en algunes zones (de Múrcia al sud de Catalunya) també incloïa imatges figuratives. [6]

Senyor dels Cavalls, Villaricos (Almeria), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona

La religió politeística ibèrica va estar influenciada per les pràctiques gregues i fenícies, com és evident en les seves escultures. La Bicha de Balazote (possiblement una deïtat de fertilitat) i diverses representacions d'esfinxs i lleons tenen una semblança amb les criatures mitològiques mediterrànies orientals. La Dama d'Elx i la Dama de Guardamar mostren una clara influència hel·lenística. Deïtats fenícies i gregues com Tanit, Baal, Melkart, Artemis, Demeter i Asclepi eren conegudes a la regió i adorades. Actualment es coneixen pocs déus ibèrics nadius, encara que la deïtat de la curació oracular "Betatun" es coneix a partir d'una inscripció llatina a Fuertes del Rey. [12] Hi havia clarament una important deïtat femenina associada a la terra i la regeneració, tal com la representa la Dama de Baza i vinculada amb ocells, flors i blat. [12] El cavall també era una figura religiosa important i s'ha trobat un important santuari dedicat als cavalls a Mula (Múrcia). Hi ha moltes representacions d'un "déu domador de cavalls" o "senyor dels cavalls" (dèspotès hippon). La deessa femenina Ataegina també està àmpliament testificada en les inscripcions.

Els ibers van realitzar els seus ritus a l'aire lliure i també van mantenir santuaris en llocs sagrats com arbredes, fonts i coves. [13] L'evidència arqueològica suggereix l'existència d'una classe sacerdotal i Silius Italicus esmenta sacerdots a la regió de Tartessos en un temple de Melkart. L'evidència de la ceràmica revela informació sobre el mite i el ritual ibèric. Els temes comuns són una dansa ritual de celebració descrita per Strabo [c.f. 3.3.7.] i vista en un relleu de Fuerte del Rey conegut com la "dansa bastetania" i l'enfrontament entre el difunt i una figura llop. [14] El sacrifici ritual dels animals també era comú.

En l'escantologia ibèrica, "la mort va ser vista com el punt de partida d'un viatge simbolitzat per un encreuament de mar, la terra o fins i tot el cel. Éssers sobrenaturals i mítics, com l'Esfinx o el llop, i de vegades la mateixa Divinitat, acompanyaven i guiaven els difunts en aquest viatge". [6] Els ibers van incinerar els seus morts i van col·locar les seves cendres en urnes cerimonials, les restes van ser col·locades en tombes de pedra.

Els ibers veneraven el déu de la guerra Carioceus.

Indalo era un déu ibèric d'Espanya.

Guerra

Falcates ibèriques

Els soldats ibèrics van ser àmpliament emprats per Cartago i Roma com a mercenaris i tropes auxiliars. Una gran part de les forces cartagineses durant les guerres púniques estava formada per ibers i celtibers. La guerra ibèrica era endèmica i es basava en incursions intertribals i saquejos. En la batalla de peces fixes, els ibers eren coneguts per carregar i retirar-se regularment, llançant javelines i cridant als seus oponents sense comprometre's realment al combat de contacte complet. Aquest tipus de lluites van ser anomenades pels romans. [11] Els ibers eren particularment aficionats a les emboscades i a les tàctiques de guerrilla.

Fonts antigues esmenten dos grans tipus d'infanteria ibèrica, scutati i caetrati. Els scutati estaven fortament blindats i portaven un gran escut de scutum de tipus celta. Els caetrati portaven la caetra, un petit cubibèric. [11] Els armaments ibèrics incloïen la famosa Gladius Hispaniensis, una espasa corbada anomenada falcata, espases rectes, llances, javelines i una llança de ferro anomenada Soliferrum. Els genets ibèrics van ser un element clau de les forces ibèriques, així com dels exèrcits cartaginesos. Espanya era rica amb excel·lents cavalls salvatges i la cavalleria ibèrica era una de les millors de l'antiga Mediterrània.

Tribus ibèriques

Etnologia de la península Ibèrica c. 300 aC, basada en el mapa de l'arqueòleg portuguès Luís Fraga

Els ibers recorren les regions costaneres orientals i meridionals de la península Ibèrica, que corresponen a les costes del nord-oest del mar Mediterrani (vegeu el mapa), aproximadament a la Catalunya actual, a l'est, nord-est i nord d'Aragó, a la Comunitat Valenciana, a la Regió de Múrcia, a Andalusia Oriental i a les Illes Balears (a Espanya), i també al Rosselló actual i parts del Llenguadoc (a França). La península té aquest nom perquè els antics grecs, romans i altres pobles mediterranis van contactar per primera vegada amb pobles (tribus o confederacions tribals) que eren ibers en el sentit ètnic i lingüístic, tot i que la majoria dels pobles de la península Ibèrica, que es trobaven a les regions del nord, central i occidental (la majoria de la península), no eren ibers en el sentit ètnic i lingüístic (només podien ser considerats ibers en el sentit geogràfic, és a dir, es trobaven a la península Ibèrica).

Les tribus ibèriques o confederacions tribals eren:

Andosini - a les muntanyes dels vessants sud dels Pirineus Orientals, a la conca alta del riu Segre, zona de la Moderna Andorra.

Ausetani - a la comarca d'Osona (antic comtat d'Osona), a la conca del riu Ter mitjà. Ausa (l'actual Vic) va ser el seu principal centre.

Bastetani/Bastitani/Bastuli - La confederació tribal ibèrica més gran de la zona, s'assenta en un territori que incloïa àmplies zones de la costa mediterrània i sierra nevada, en el que avui són parts de les modernes províncies de Múrcia, Albacete, Jaén, Almeria, Granada i Màlaga. Basti (actual Baza) va ser el seu principal centre.

Mastieni - a Mastia territori i als voltants (Cartagena).

Bergistani/Bergusii - a la conca del riu Llobregat alt, aproximadament a la província de Barcelona actual. Berga va ser el seu centre principal. Al nord dels Lacetani.

Castellani - a l'alta conca del riu Ter, vessant sud dels Pirineus Orientals. Al nord dels auseetanis.

Cessetani/Cossetani - a la regió de Tàrraco (aproximadament a l'actual província central i est de Tarragona), a la regió costanera mediterrània. Kese (Tàrraco en època romana, que es convertiria en la capital de la Hispania Tarraconensis), va ser el seu principal centre.

Ceretans/Cerretani - a Cerretana (actual Cerdanya/Cerdanya) i altres vessants sud dels Pirineus Orientals, també a les conques dels rius Alt Segre i Noguera (afluents del riu Iberus - Ebre), a la part est de Ribagorça. Libyca o Julia Libyca (avui Llívia) van ser el seu principal centre. Al nord de les Ilergetes i el Berguedà.

Contestani - Sud del Riu Sucro (Xúquer) i nord del riu Tàder (Segura), en una zona que avui dia forma part aproximadament de les províncies d'Alacant /Alacant, València, Múrcia i Albacete. Una confederació tribal. A l'est

dels Bastetani. Els centres incloïen Saetabi (moderna Xàtiva) i la Bastida de les Alcusses.

Deitani - a l'licí territori i als voltants (avui Elx/Elx)

Edetani - Nord del Riu Sucro (Xúquer/Xúquer) i sud del riu Millars, aproximadament en l'actual província de València. Una de les tribus ibèriques més grans o confederacions tribals. Edeta (època romana Lauro, actual Lliria), al nord-oest de València, va ser el seu principal centre, Arse (Saguntum en època romana, l'actual Sagunt/Sagunt) també estava en el seu territori. Al nord dels Contestani i els Bastetani i al sud dels Ilercavones.

Elisyces/Helisyces - una tribu que es va acomodar a la regió de Narbo (Narbona) i al nord modern del Rosselló. Podria haver estat ibèric o lligur o una tribu lligur-ibèrica.

Ilercavones - en la conca baixa d'Iberus (Ebre) fins al riu Millars al llarg de la costa mediterrània i cap a l'interior cap a la Serra de Gúdar, a Ilercavònia. Una de les tribus ibèriques més grans o confederacions tribals. La Hibera (època romana Dertusa o Dertosa, època moderna de Tortosa) va ser el seu principal centre. Al nord dels Edetani, al sud dels Ilorgetes, a l'est dels Sedetani i a l'oest dels Cessetani.

Illerges/Illergetae - a la zona plana dels rius Segre i Cinca cap als marges fluvials d'Iberus (Ebre). Una de les tribus ibèriques més grans o confederacions tribals. Iltrida (Ilerda a l'època romana, actual Lleida) va ser el seu principal centre.

Indigetes/Indigetae - a la conca baixa del riu Ter, vessant sud dels Pirineus Orientals, van ocupar la zona de l'extrem nord-est de la península Ibèrica coneguda com Hispània Tarraconensis, al golf d'Empodrae (Empúries) i Rhoda (Roses), s'estén fins als Pirineus a través de les comarques de l'Empordà, la Selva i potser fins al Gironès, en el que avui és aproximadament la província de Girona. Indika/Indiga o Undika van ser el seu principal centre. Una confederació tribal: estava formada per quatre tribus.

Lacetani - a la conca del riu Llobregat mitjà i turons circumdants. Al nord-oest dels Laietani.

Laietani - a la conca del baix Llobregat, al llarg d'una part de la costa mediterrània aproximadament en el que avui forma part de la província de Barcelona i Barcelona ciutat. Laieta (Barcino en època romana i Barcelona en l'època moderna) va ser el seu principal centre.

Oretani - A l'alta vall del riu Baetis (Guadalquivir), a l'est del Marià Mons (Serra Morena) i a la zona sud de l'actual Manxa. Podrien haver estat una tribu ibèrica, una celta, o una tribu celta i ibèrica mixta o confederació tribal (i per tant relacionada amb els celtiberians). Els mantesanis/Mentesani/Mantasani de l'actual La Manxa i els germanís (d'Oretania) a l'est dels Mariannes (Sierra Morena) i a l'oest de la vall del riu Jabalón, de vegades s'inclouen en els oretanis, però no és segur si eren tribus oretanes.

Sedetani - sud de l'Iberus (Ebre) riu i oest del riu Guadalupe, aproximadament a la conca mitjana de l'Iberus (Ebre). Salduie (època romana Salduba i Cesaraugusta i l'època moderna de Saragossa) es trobava al seu territori. Podria haver estat més estretament relacionat amb els edetani. A l'oest dels Ilercavones.

Sordones - en territori rosselló (Pyrénées Orientales Département, França), Ruscino (actual Château-Roussillon prop de Perpinyà) va ser el seu principal centre.

Vescetani/Oscenses - En l'actual nord d'Aragó, a l'est del riu Gállego, a Sobrarbe, a Bolsani als voltants, més tard Osca (Osca), i alta vall del riu Cinca, Espanya. També podrien estar relacionats amb els vascons i, per tant, estar relacionats amb els aquitani que parlen la llengua aquitana, o una tribu ibèrica-aquitana mixta o confederació tribal.

Tribus desconegudes o tribus de les Illes Balears (formades per les Pitiús i les Illes Gitanes), podrien haver estat ibèriques.

Ibèric

Article principal: Ibèric

Llengües paleohispàniques segons inscripcions (excepte l'aquitanià – segons antropònims i teònims utilitzats en inscripcions llatines)

La llengua ibèrica, igual que la resta de llengües paleohispàniques, es va extingir entre els segles I i II dC, després de ser gradualment substituïda pel llatí. La llengua ibèrica segueix sent una llengua no indo-europea no inclassificada. Un estudi de 1978 va afirmar moltes similituds entre la llengua ibèrica i la messàpica. [15] Les llengües ibèriques també comparteixen alguns elements amb la llengua basca. [16] També s'han trobat enllaços amb la llengua etrusca i la lineal minoiana A. [17]

Hi ha diferents teories sobre l'origen de la llengua ibèrica. Segons la teoria catalana, la llengua ibèrica es va originar al nord de Catalunya, d'on es va expandir cap al nord i el sud. [18]

Guions ibèrics

Article principal: Guions ibèrics

Els ibers utilitzen tres guions diferents per representar la llengua ibèrica.

Esriptura ibèrica del nord-est

Variant dual (segle IV aC i III aC)

Variant no dual (segle II aC i I aC)

Esriptura ibèrica del sud-est

Alfabet greco-ibèric

L'escriptura ibèrica del nord-est i el guió ibèric del sud-est comparteixen una característica tipològica distintiva comuna, també present en altres guions paleohispànics: presenten signes amb valor sil·làbic per als oclusius i signes amb valor monofonemàtic per a la resta de consonants i vocals. Des d'un punt de vista de sistemes d'escriptura, no són alfabetes ni sil·làbars, són scripts mixtos que normalment s'identifiquen com a semi-sil·labaris. Sobre aquest origen comú, no hi ha acord entre els investigadors: per a alguns aquest origen només està vinculat a l'alfabet fenici, mentre que per a d'altres l'alfabet grec també hi havia participat.

Vegeu també

Pobles preromans de la península Ibèrica

Ibèric

Guions ibèrics

Moneda ibèrica antiga

Referències

^ Una enquesta en anglès és Richard J. Harrison, *Espanya a l'albada de la història: ibers, fenicis i grecs* (Thames & Hudson), 1988.

^ "Ibers – MSN Encarta". Arxivat de l'original el 2009-10-30.

^ Ibers – Encyclopèdia.com

^ Espanya: Escenari històric – Biblioteca del Congrés Estudi país – Iberia

^ J. S. Richardson, *Hispaniae; Espanya i el desenvolupament de l'imperialisme romà*, 218-82 aC, pàgina 16.

^ Jump up to: Un b c c Rueda, Carmen; Sánchez, Alberto; Companya, Pilar (2018-11-30). "La història dels ibers". *blog.europeana.eu*. Europeana – CC BY-SA. Recuperat el 2018-11-30.

^ Castellet de Banyoles (Tivissa) Arxivat el 2016-03-08 al Wayback Machine Museu d'Arqueologia de Catalunya

^ "Pobles sicilians: els sicanians". *El millor de Sicília*. 7 d'octubre de 2007.

^ Esquivar, Theodore Ayrault, *Anníbal: Una història de l'art de la guerra entre els cartaginesos i romans fins a la batalla de Pydna*, 168 aC.C, pàg.

^ Hoyos, *Dinastia D. Hannibal: Poder i Política a la Mediterrània Occidental*, 247-183 aC, p.89-91, 2003

-
- ^ Jump up to:Un b c c Rafael Treviño Martínez, *Enemies de Roma* (4) : Exèrcits Espanyols 218-19 aC (Men at Arms Series, 180)
 - ^ Jump up to:Un B Lisbeth Bredholt Christensen, et al. *El Manual de Religions a l'Europa antiga*
 - ^ La religiosidad entre els iberos, <http://www.artehistoria.com/v2/contextos/5758.htm>
 - ^ Lisbeth Bredholt Christensen, et al. *El Manual de Religions a l'Europa Antiga*, pàgina
 - ^ [1] Sobre el desxiframent de l'antic ibèric James M. Anderson – Universitat de Calgary
 - ^ José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra, *Cap a una història de la llengua basca*, pàgina 55.
 - ^ Antonio Arnaiz-Villena et al, *Ibèria Prehistòrica: Genètica, Antropologia i Lingüística*, 171.
 - ^ Velaza, Javier (2006) *Lengua vs. matèria de cultura: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya*, *Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell* (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004), *Arqueo Mediterrània* 9, pp. 273-280

Lectura posterior

Beltrán, Miguel (1996): *Los iberos en Aragón*, Saragossa.
Ruiz, Arturo; Molinos, Manuel (1993): *Los iberos*, Barcelona.
Sanmartí, Joan; Santacana, Joan (2005): *Els ibers del nord*, Barcelona.
Sanmartí, Joan (2005): «La conformación del mundo ibérico septentrional», *Paleohispanica* 5, pàg.

Enllaços externs

Mapa detallat dels pobles preromans d'Ibèria (al voltant del 200 aC)
Pàgina d'Epigrafia Ibèrica, de J.R. Ramos

A Wikimedia Commons hi ha contingut multimèdia relatiu a: Ibers